

prošlost-sadašnjost-budućnost

prof. dr. rusmir mahmutćehajić

stolačka čaršija

U vidiku perenijalne filozofije

Prvi dio

Ostavi grad na ishodu ostavi grada na zapadu
 Izgradi grad u sebi okreni lice svom gradu
 Jer je vrijeme blizu
 (Mak Dizdar, "Vijenac")

Ukupnost bosanskog jedinstva u razlikama obznanjuju manji i veći gradovi.* Svaki od tih gradova je jezgra s kojom je povezano više manjih i većih naselja. A te mreže od veza gradova i njihovih okruženja grade složenu uzajamnost bosanske cjeline. Gotovo svi bosanski gradovi su razvijeni uz rijeku ili više njih. A budući da bosanske rijeke uglavnom protječu kroz doline koje okružuju brda, gradski sadržaji se raspoređuju na obalama rijeka i brdskim padinama. Zato su prelaženja, uzlaženja i silaženja, te dotjecanje od izvora i otjecanje prema ušću, kao ključni znakovi prostora grada, uključeni u osjećanja i shvaćanja grada i života u njemu.

Prostor zemlje omeđen je crtama obzorja ili doticanja brdskih vrhova s nebom. To je vidik u kojem grad nije moguće odvojiti od neba. Razlučenosti i povezanosti zemlje i neba odgovaraju razlučenosti i povezanosti tijela i Duha u čovjeku. Ta uzajamnost zemlje i neba i svega što je među njima, na jednoj, i tijela i Duha i svega što je među njima, na drugoj strani, jeste najvažniji sadržaj u oblikovanju bosanskog grada i svega što on sabire. U toj cjelini

* Ova studija je dio knjige Čaršijska: Jezik i značenja koju će objaviti zagrebački izdavač Antibarbarus. U Glasniku će biti objavljena u dva dijela.

življenja nema ničeg, od kukice veziva na mahrami do oštrice lista na vrhu munare, a da nema značenje u nauku o čovjekovom dolasku iz savršenosti i vraćanju njoj. Sve u obzorjima i sve u jastvima jesu znakovi protječućeg govora o čovjekovom povratku savršenosti. U taj govor uključena je i objava koju Bog spušta čovjeku kao Svoj govor u njegovome jeziku. Objava je, tako, suština svakog ljudskog znanja. Samo s njome svijet i čovjek mogu biti otvoreni za svoje više razine, one iza i mimo granica svih pojava. Svijet i čovjek i objava obznanjuju jednost u mnoštvu. I grad i njegova kuća u bosanskome naslijeđu otvoreni su nebu. Oni su tako slika čovjekovog nastojanja da bude otvoren Duhu i da se vrati svojoj savršenoj mogućnosti.

Svako čovjekovo stanje održava njegovo znanje o svijetu i sebi. Kada god čovjek pristane na zatvorenost i dovoljnost svijeta i tijela, on gubi sposobnost da shvaća, održava i potvrđuje put kojim je u svakome času i svakome poslu usmjeren prema Najljepšem. Tada on gubi umijeće nasljeđivanja i prenošenja. I obzorja i njegovo jastvo se sužavaju, a zamisao o izbavljenju u savršenosti iščezava.

Stari bosanski gradovi sa svojim tradicijskim sadržajima postali su gotovo neshvatljivi u modernoj slici svijeta. Njihova preoblikovanja i razaranja traju dulje od jednog stoljeća. Četiri strane svijeta steču se u ljudskome jastvu bez obzira na to koliko je ono osvjetljeno ili zamračeno. Imenica "čaršija" označava "četiri strane svijeta". Stanje u čaršiji odražava stanje u čovjeku. Ako čovjek hoće da izađe iz haosa i razorenosti u poredak i obnovu, on to ne može bez preispitivanja uzroka i posljedica promjena u njegovome gradu. Ljudsko ozbiljenje nije moguće bez cjelovitog nauka koji ne iscrpljuje ni jedno ljudsko postignuće. A taj nauk ima i svoj put na kojem sve u obzorjima i jastvima ima značenje. Čovjek je na tome putu ako se sjeća savršenosti kao razloga i svrhe svog postojanja. Nauk, put i vrlina u svakome čovjeku su neotklonjive mogućnosti. Vrlina ima smisao ako njen nositelj jeste na putu prema savršenosti. A put vodi savršenosti ako putnik zna nju kao svoj cilj, i ako mu je ona izvor znanja.

Do danas su sačuvani samo dijelovi bosanskih gradova. Oni svjedoče naukovnu osnovu dugog razvoja gradskih cjelina. Nasljednici tih ostataka najčešće ne znaju ništa o nauku, putu i vrlini kojima su ti gradovi bili oblikovani. S obzirom na to da moderna slika

svijeta ima posve drukčiji slijed u usporedbi s onim tradicijskog nauka, većina ostataka tih nekadašnjih gradskih cjelina nije shvatljiva njihovom savremenom nasljedniku.

Stolac je gradsko središte jedne od bosanskih mreža malih naselja. Razvijen je u dolini s tri kraka, na obalama rijeke i na padinama okolnih brda. Njegovo središte je čaršija koju čini arhitektonska cjelina s džamijom, mektebom, musafirhanom, kiraethanom, sahat-kulom, dućanima, te prostorom za mjerenje i druge društvene potrebe. Ta čaršija je bila jedna od najočuvanijih do posljednjeg rata protiv Bosne. Istraživanje njenih sadržaja i povezivanje sa značenjima u cjelovitome sakralnom nauku može doprinijeti razumijevanju općeg okvira u kojima su nastajali svi bosanski gradovi.

Većina gradova Staroga svijeta razvijena je u okviru jedinstva svetog nauka i svete umjetnosti. Gradske cjeline sa svim svojim pojedinostima uključuju svetu umjetnost koja odražava sveti nauk. Čaršija prima i daje, sabire i rasijava ljude i njihova djelovanja. Sve to zbiva se u neprestanim dolaženjima i odlaženjima. U tome zamršenom i mijenjajućem toku života stalno su prisutni i umijeća i vještine davanja i primanja.

Nije moguće zamisliti čaršiju bez tradicijske umjetnosti i zanata.¹ Sve što dostijeva u dućane, ili što je u njima napravljeno

¹ Tradicijom u ovome razmatranju nazvan je odnos čovjeka s Bogom kao Najvišim Počelom: "S obzirom na njenu obuhvatnu narav tradiciju nije moguće," kaže Marco Pallis, "lahko odrediti; ali nekoliko naznaka učinit će taj pojam jasnijim. Tradicija obuhvaća cjelinu neke civilizacije, u svim njenim oblicima i dijelovima i teži poništenju svih oprečnosti, kakve su 'sveto i profano', pa čak i 'Stvoritelj i stvaranje'. Prava tradicijska civilizacija ima svoje korijene učvršćene u nauku čisto metafizičkog poretka, mimo ograničenja čak i osobnosti. Taj nauk daje toj cjelini njezino počelo ili dovoljan razlog. Drugi činitelji tradicije bilo etički, društveni ili umjetnički, sve do najneznatnijih djelovanja u svakome danu, svi izvode svoju važnost iz tog nauka, da bi bili vršeni u njihovim propisanim područjima. Zamisli metafizičkog poretka su veza koja održava sve dijelove u cjelini. Ukupnost mišljenja mora biti posmatrana kao hijerarhija s čistom metafizikom na vrhu." (Marco Pallis, *Peaks and Lamas*, Oxford: Woburn Press, 1975. XVII. O mogućem značenju pojma "tradicija" vidjeti više u Rusmir Mahmutćehajić, *Learning from Bosnia: Approaching Tradition*, New York: Fordham University Press, 2005.) *Philosophia perennis* je osnova i okvir razmatranja ovog rada. A to znači da je naglašena uzajamnost vjesništva i filozofije, uzajamnost koja je od srednjeg vijeka na Zapadu sve više zanemarivana. A povezanost vjesništva i filozofije je od presudne važnosti za dublje razumijevanje izvora zapadne filozofije, "izvora koji su zajednički i zapadnoj filozofiji i islamskoj filozofiji, ali koji su shvaćani na temeljno drukčije načine u ta dva toka mišljenja, kako se zapadna filozofija u sve većoj mjeri odvajala i od perenijalne filozofije i od kršćanske teologije". (Seyyed Hossein Nasr, *Islamic Philosophy from its Origin to the Present: Philosophy in the Land of Prophecy*, Albany: State University of New York Press, 2006. 5.)

da bi bilo prodano kupcu, povezano je s cjelinom postojanja. A ti tokovi uokvireni su tradicijskim društvenim poretkom i tradicijskom arhitekturom. Bivanje u čaršiji zahtijeva od svakog pojedinca da nalazi i priznaje duhovne sadržaje svake njene pojedinačnosti. Prvo, sudionik otkriva smisao poslova koji svojim simbolizmom čuvaju naukovnu poruku. I drugo, što je još važnije, svi ti poslovi svojim značenjima pomažu sudioniku u njegovome duhovnom ozbiljenju i primanju Božije milosti.

U čaršiji se presijecaju dva pravca koji cijeli prostor dijele na četiri strane. Ti se pravci presijecaju u nevidljivoj tački kojoj odgovara svako mjesto. A to mjesto je, počelno govoreći, svaki čovjek. Kada se kaže da se u čaršiji presijecaju dva pravca ili stječu četiri strane, onda to znači da je cijeli svijet naspram čovjeka i da je čovjek naspram cijelog svijeta, i kao njegovo središte i kao njegova rubnost. Svijet i čovjek su dvije strane jednog i istog obznanjenja Stvoritelja.

U svakome pojedinačnom čovjeku sabrano je cijelo čovječanstvo. Ali i cijelo čovječanstvo jeste isto što i jedan čovjek. Zato je čaršija ime za mogućnost tog cijelog iskustva jednog čovjeka. On se nudi kao slušatelj i primatelj svim drugim ljudima. Slušanjem i primanjem on zadužuje svakog drugog čovjeka svojim govorenjem i davanjem. A ta otvorena uzajamnost pojedinca zahtijeva otvorenost svijeta. Ali i čovjek i svijet sabiru promjenljivi poredak znakova. Zato je ključno pitanje: Kako ti znakovi svijeta i čovjeka mogu biti učeni kao govorenje o zemlji i nebesima i svemu što je među njima, te o tijelu i Duhu i svemu što je među njima? I potom, kako u tome učenju čovjek može dosegnuti svoju najljepšu uspravnost ili kako se on može ozbiljiti u odnosu s Najljepšim?

Odgovor na ta pitanja ima tri nerazdvojiva sadržaja. Prvi je da sve mogućnosti koje čovjek iskušava u obzorjima obznanjuju Jednost. Drugi je da i svijetu i čovjeku treba savršeno počelo kao početak i kraj. I treći je sadržaj da se i svijet i čovjek vraćaju tome počelu. I svijet i čovjek primaju i obznanjuju Boga preko Njegovih najljepših imena. A Bog kao imatelj najljepših imena jeste Najljepši. Od čovjeka se očekuje da kao primatelj tih imena sve čini na najljepši način i tako u sebi ozbilji ime Najljepši. A čaršijsko zgusnuće ljudskih mogućnosti u davanju i primanju ne može obznaniti ljepotu svakog činjenja ako umijeća i znanja nisu povezani sa svjedočenjem Jednosti i sjećanjem na Jedinog.

U svemu što čaršija sabire sadržano je počelo: Ars sine scientia nihil. Tu je riječ o scientia sacra i ars sacra. Preko ta dva sadržaja obznanjuju se sve pojave čaršijske cjeline. Kada iščezne povezanost umijeća i nauka ili znanja, stavova i ponašanja s njihovim Najvišim Počelom, te u sudionicima života u čaršiji prevlada zaborav razloga i svrhe ljudskosti, započinju razaranja i neosviješćena mijenjanja naslijeđenih sadržaja ljudskog trajanja. Širenje pokvarenosti zemljom i morima jeste samo odraz ili posljedica pokvarenosti u ljudskim jastvima. A to je neodvojivo od različitih oblika pojedinačnih i skupnih bolesti. Takve bolesti su neizbježne kad god mesdžid ostane bez čaršije i kad god čaršija ostane bez mesdžida. A mesdžid je otvaranje i sabiranje čovjekovog prelaženja prema svojoj najvišoj mogućnosti preko tri stupnja – volje, ljubavi i znanja.

I sveta umjetnost i sveti nauk imaju zemaljske oblike, ali ljepota i značenja koje prenose spušteni su s viših razina postojanja, pa imaju ulogu da čovjeka koji živi u njima i s njima podižu prema njegovim višim mogućnostima.

Čaršija ili prostor u kojem su obznanjene četiri strane svijeta jeste razvijeni društveni i graditeljski oblik. Sve u toj razvijenosti obznanjuje središte koje je Počelo kao izvor i utok svega. To posvuda prisutno središte određuje čaršiju kao ars sacra. Ništa ne može poreći prisutnost središta, niti ga išta može ograničiti.

Da bi prisutnost središta bila potvrđivana u svemu i svuda, čaršija je u cijelosti okrenuta mesdžidu. Sve što jeste čaršija i sve što njoj pripada, izvedeno je iz mesdžida kao njenog središta.

Iako je površ zemlje prva razina čaršije, sve njezine položene i okomite ravni svjedoče uzajamnost nebesa i zemlje. Čovjek shvaća površ zemlje kao raspoređenost u četiri smjera – sjever, jug, istok i zapad. Tome prostornom rasporedu odgovaraju četiri godišnja doba – zima, ljeto, proljeće i jesen.

Slijedeći značenja četiri prostorna smjera i četiri godišnja doba, pravilno uređena čaršija ima četiri ulaza-izlaza. U slučaju stolačke čaršije, četiri ulaza-izlaza određuju njihovi položaji u odnosu na sadržaje čaršijske cjeline. Prvi ulaz je sa sjevera, između dućana i kiraethane. Drugi je s juga, između mekteba i musafirhane. Treći je s istoka, između dućana i kovačnice. Četvrti sa zapada, između dućana i musafirhane.

Ta četiri smjera i četiri ulaza ukazuju na peta vrata. Čovjekova otvorenost prema Najvišem ili okrenutost nebu može biti označena kao postojanje petih vrata o kojima čaršija svjedoči svim svojim sadržajima.

Niz dućana prema sjeveru ima dvije strane – jednu prema Tepi i drugu prema ulici. Na vanjskome sjeveroistočnom uglu čaršije je kiraethana ili "kuća za učenje". Prema jugu je niz dućana s "licima" prema Tepi i "leđima" prema džamiji. Oni su produljenje džamijske avlije prema Tepi ili vanjskome svijetu. Tom vezom naznačena je uzajamnost svih razina postojanja i života. Na jugozapadnom uglu tog niza dućana, prema musafirhani, jeste mekteb ili "mjesto knjige". Ti dućani uzduž džamijske avlije razdvojeni su na sredini kapijom. A džamija izvorno znači "mjesto sabiranja".

Jednostrani dućani ispred džamije, mekteb, musafirhana, dvostrani dućani, kiraethana, te kovačnica i pekara omeđuju trapezoidnu površ Tepe. Mjere tog trapezoida su 16x27x25x27 metara. Taj unutarnji prostor čaršije spojen je s džamijom preko kapije. A taj spoj određuje uzajamnost vanjskog i unutarnjeg poretka čaršije. A ništa od uzajamnosti u svijetu ne može imati smisao bez njegovog značenja u scientia sacra. Kada je to zaboravljeno, savršeni poredak se pričinja neredom. I obrnuto, ljudi koji otkriju poredak u sebi pronalaze ga i u svijetu.

Svijet je stvoren u šest dana i sa šest prostornih mjera. Sve što je rasprostranjeno kao stvaranje nebesa i zemlje i svega među njima sabrano je u stvaranju čovjeka. Njemu kao upotpunjenju stvaranja dodijeljen je položaj pečata svake određenosti, ali i otvorenosti prema sedmome nebu kao Miru od kojeg i prema kojem jesu svi svjetovi. Zato je sedžda najuzvišeniji čovjekov položaj. Sedžda je svjedočenje sedam nebesa kao Mira. Na to upućuje sedam dodira čovjeka na sedždi: čelo, dva dlana, dva koljena i dvoji nožni prsti.

Čovjek je stvoren kao upotpunjenje šest dana i šest nebesa. Zato je pozvan sabiranju kao svojoj zbilji: "O vjerni, kada ste pozvani povezivanju u danu sabiranja, požurite sjećanju na Boga i ostavite trgovinu; to je za vas bolje, da samo znate. Pa kada je povezivanje završeno, razidište se po zemlji i tražite Božije obilje i često se sjećajte Boga; e da uspijete."²

² Kur'an, 62:9-10. Svi prijevodi kur'anskih stavaka su autorovi. Ti su tekstovi prijevoda napravljeni usvajanjem strategije prevođenja u Arthur J. Arberry, *The Koran Interpreted*, London: George Allen & Unwin, 1980.

Odzivanje tome pozivu, koji Bog upućuje čovjeku da se preko povezivanja i sjećanja sabere u danu svog stvaranja, jeste istodobno i potvrda čovjekove mogućnosti da svoje jastvo proširi na sve ljude i cijelo postojanje. Sjećanjem na Boga čovjek nalazi smisao svih znakova u obzorjima i jastvima. Njegova se čud pokazuje u sposobnosti da razlučuje istinu i laž te ljepotu i dobrotu, i da pristaje uz istinu i ljepotu. I kada se sabire u punini svoga jastva, i kada se razlazi obzorjima svijeta čovjek ima Poslanog kao svoj najljepši primjer: "Ali kada oni vide trgovinu ili zabavu, razidu se, i ostave tebe stojećeg. Reci: 'To što je s Bogom bolje je od zabave i trgovine. Bog je najbolji od opskrbitelja.'"³

Svi svjetovi se sabiru u čovjeku. To je njihovo pokazanje u svih šest dana i mjera kao obzorjima pred čovjekom. Preko tih obzorja čovjek se zapućuje sebi kao putnik koji se vraća svome domu. Čaršija je slika dolaska i odlaska te sabiranja i razlaženja.

Sve odnose među ljudima određuje prisutnost Boga kao vazdanjeg drugog u svakome okupljanju: "Tri se čovjeka zajedno ne urote tajno, a da On nije četvrti od njih, niti pet ljudi, a da On nije šesti od njih, niti manje od tog, niti više, a da On nije s njima, gdje god oni bili."⁴ Čovjek ima dvije mogućnosti u shvaćanju i ozbiljenju svojih odnosa s drugim ljudima. U prvoj mogućnosti on se sjeća Boga kao upravitelja i presuditelja svega što se zbiva. U drugoj mogućnosti čovjek isključuje ili zaboravlja Božiju prisutnost u svijetu, pa se oslanja samo na svoju slobodnu volju i razumsko procjenjivanje onog što je za njega bolje. Tada se čovjeku čini da je on neovisni mjeritelj i procjenitelj te da sve što on čini ne podliježe konačnom i savršenom mjerenju i vrednovanju.

Čaršija u izvornome smislu prihvaća, označava i oglašava poredak s Bogom kao vazda prisutnim. Na tu vazdanju prisutnost Boga i Njegovo spuštanje Objave ljudima preko odabranog Vjesnika ukazuju dvije čaršijske okomice – munara i sahat-kula. One su nerazdvojni znakovi o uzajamnosti tijela i Duha te zemlje i neba. Njima odgovaraju dvije strane ljudskog duga Bogu kao Istini. Objete okomice upućuju na nedovoljnost prostornih i vremenskih mjera. Ne iscrpljuju se razlog i svrha čovjekove prisutnosti na zemlji

³ Isto, 62:11.

⁴ Isto, 58:7.

u četiri prostorna smjera – sjever, jug, istok i zapad, niti u četiri godišnja doba – zima, proljeće, ljeto i jesen.

Čovjek je biće uspravnosti koje spaja zemlju s nebom. Oko-mici njegove uspravljenosti odgovaraju ljestve kojima njegovo jastvo uzlazi prema Bogu. To je ljudski dug uspravnosti ili uzlaženju preko svjedočenja da nema jastva osim Jastva. Za to svjedočenje nisu dovoljna četiri godišnja doba, jer čovjek nije zatvoren u vrijeme. Iz svakog vremena čovjek je usmjeren Vječnosti.

Munara je u doslovnome smislu "kula vatre". Njena šerefa napravljena je radi paljenja vatri koje su vidljive izdaleka. A vatra objedinjuje svjetlost i toplinu. Svjetlost odgovara znanju. Bog je svjetlost⁵. On svojim znanjem sve obuhvaća.⁶ A ljudima je od tog znanja dano malo⁷. Budući da je čovjek stvoren u najljepšoj uspravnosti⁸ i da je njegov Stvoritelj savršen, kad god je to malo čovjekovo znanje okrenuto Bogu, ono je dovoljno da bi volio Njega⁹. Voljenje Boga i slijeđenje Hvaljenog¹⁰ je savršeni put na kojem Bog vodi čovjeka. Jedinstvo znanja i ljubavi je vjera, a odnos čovjeka i Boga je odnos vjernog i Vjernog.

Zaljubljeni želi ujedinjenje sa svojim Voljenim. On želi nestati ili posve izgorjeti u vrelini svoje ljubavi. O toj vjeri, koja je vazda jedinstvo znanja i ljubavi, kazuje munara kao mjesto vatre. To jedinstvo znanja i ljubavi u vjerovanju uobličeno je u svjedočenje da nema boga osim Boga i da je Hvaljeni Njegov rob i Njegov Poslani. Kada značenje vjere pretstavljeno vatrama bude preinačeno u govor, onda je to poziv ljudskim glasom:

Bog Najveći, Bog Najveći, Bog Najveći, Bog Najveći; svjedočim da nema boga osim Boga, svjedočim da nema boga osim Boga; svjedočim

⁵ Vidjeti Kur'an, 24:35.

⁶ Isto, 65:12.

⁷ Isto, 17:85.

⁸ Isto, 95:4-6.

⁹ Isto, 3:31.

¹⁰ Čovjekovo jastvo sabire, počelno govoreći, sva imena, a to znači sva Božija najljepša imena. Ozbiljiti svoju ljudskost znači otkriti ili naći ta imena u svome jastvu. Bog je Hvaljeni (al-Hamid). On Svoje bivanje Hvaljenim ne duguje nikome. Njegovo bivanje Hvaljenim obznanjuje se u ukupnosti postojanja. Ta ukupnost je Hvaljeni kao primatelj hvaljenja koje Bog kao Hvaljeni daje svim pojavama. Kada je to hvaljenje sabrano u čovjeku kao primatelju, on je Hvaljeni (Muhammad). To što je čovjek primio može i dati. Zato je hvaljenje odnos čovjeka kao hvaljenog s Bogom kao Hvaljenim. Savršeni primjer tog primanja hvaljenja jeste Hvaljeni (Muhammad) koji je prvina i krajnost sveg postojanja, pa zato "najljepši primjer", "lampa koja svijetli", "milost svjetovima" i "opečaćenje vjesnika".

da je Hvaljeni Božiji Poslani, svjedočim da je Hvaljeni Božiji Poslani; hajde povezivanju, hajde povezivanju; hajde izbavljenju, hajde izbavljenju; Bog Najveći, Bog Najveći; nema boga osim Boga!

Sahat-kula obznanjuje Božije stvaranje u svakome času, što je istovjetno s neprestanom Božijom bliskošću i udaljenošću. Bog je ljudima bliži od vratne žile.¹¹ On ni sa čime nije usporediv.¹² Sahat-kula je druga čaršijska okomica. Ona je izvan džamijske cjeline. Iako je niža od munare, i njena je uloga da nadvisi čaršijske ravni, te da bude vidljiva odasvud i da kucanje njenog satnog zvona bude čujno u cijelome gradu.

Vatre na munari su paljene i pozivi s nje upućivani su u određena vremena. Ta vremena su povezana s položajima Sunca i Mjeseca. Odzivanje tim pozivima znači uključivanje čovjeka u poredak postojanja i sudjelovanje u sedždi svega Bogu, Sunca i Mjeseca, zvijezda i planina, te drveća i životinja. Ali, svaki časak obznanjuje Boga, pa su sahat na kuli i njegov zvon napominjanje o Bogu: "Gdje god se okrenuli tamo je Božije Lice."¹³ "Bog poziva u Kuću Mira, i koga hoće On izvodi na uspravni put."¹⁴ Sahat-kula svojim otkucavanjima i pokazivanjima svjedoči kozmički poredak kao Božiji govor ljudima.

Sahat-kula je smještena u sjeveroistočnom uglu Tepe. Njome je postignut raz-govor dućanske cjeline s kiraethanom na jednoj, i džamije s mektebom i musafirhanom, na drugoj strani. To što sahat na kuli najavljuje kao poredak u kozmosu mujezin kazuje kao cjelovit nauk. Obzorja sa svim pojavama koje obuhvaćaju prelaze neprestano iz jednog u drugo stanje. Ona su naspram čovjeka koji ih obuhvaća svojim srcem. Pojave u obzorjima i jastvu postaju znakovi na čovjekovom putu ozbiljenja u dobru i ljepoti. Za sve pojave u ovome svijetu postoje njihovi uzori u višem svijetu. Svijest o toj uzajamnosti odražava povezanost ljudskih prisutnosti na površi zemlje i okomica munare i sahat-kule okrenutih nebu.

Vrijeme na stolačkoj sahat-kuli računato je s postavkom da dan prestaje i započinje zalaskom sunca. Takvo računanje vremena posvjedočeno je u Evandjelju i Kur'anu. Imenici "sahat" odgovaraju

¹¹ Vidjeti Kur'an, 50:16.

¹² Isto, 42:11.

¹³ Kur'an, 2:115.

¹⁴ Isto, 10:25.

arapski *sā'a*, hebrejski *mō'ēd*, aramejski *šā'ā*, grčki *hōra*. Znakovita je glasovna veza između arapskog *sā'a* i slavenskog *sad*. Podizanje sahata na kulu, da bi bio viđen iz cijelog grada i čut odasvud, ima smisao u snaženju svijesti o zbiljnosti Časa i zabludi bježanja iz njeg. "Dolazi, naime, čas", kaže Marijin sin Isus, "kada će svi koji počivaju u grobovima čuti njegov glas, te izići iz njih".¹⁵ Bog kaže u Učenju: "Izgubljeni su, doista, oni koji uzvikuju laži o susretu s Bogom, tako da će oni, kada im iznenada dođe Čas, reći: 'Teško nama što smo ga zanemarili!' Na svojim leđima oni će nositi svoje terete. O kako zle terete oni nose!"¹⁶

Dvije strane čaršije, jedna oko Tepe kao mjesta ugošćavanja, ugovaranja i mjerenja i druga oko mihraba kao mjesta svladavanja zaborava i zalutalosti sjećanjem i vraćanjem, spojene su džamijskom kapijom. Ona je dio čaršijske cjeline, pregrada između dvaju mora, jednog slanog i drugog slatkog.¹⁷ Od te pregrade putnik prelazi "preko vode" do mihraba kao znaka "nebeskih vrata". A život u ovome svijetu ima smisao u priznanju drugog svijeta kao višeg. Sve što je u obzorjima i ljudskim jastvima obznanjuje taj drugi svijet. Zato su nebeska vrata otvorena onima koji znaju i svjedoče Božije znakove. "Onima koji poriču Naše znakove i ohole se prema njima – vrata nebesa njima neće biti otvorena."¹⁸

Sve strane zemaljskog postojanja sabrane su u čaršiji, a ona u svome mesdžidu ili "mjestu sedžde". Zato je taj mesdžid čaršijski. I zato je čaršija mesdžidna ili džamijska. Kad god je to dvoje razdvojeno, u svijetu i ljudima nastaje nered. Mesdžid je viša razina svega što je vidljivo i usmjereno prema Počelu iz Kojeg proistječe i Kojem se vraća. Čaršija se sabire u mesdžidu, da bi iz njeg stalno dolazila i da bi se njemu stalno vraćala. A srijeda ili srce čaršijskog mesdžida jeste njegov mihrab ili "mjesto rata". U svijetu ima onoliko mira koliko ga ima u ljudima. A Mir je svakome čovjeku beskonačno blizak. To je tako jer Bog jeste Mir.¹⁹ On kaže: "Ja sam blizu da odgovorim pozivu pozivatelja, kada Me on zove."²⁰ Ali, čovjek je od Mira vazda manje ili više udaljen.

¹⁵ Ivan, 5:28.

¹⁶ Kur'an, 6:31.

¹⁷ Vidjeti Kur'an, 25:53.

¹⁸ Kur'an, 7:40.

¹⁹ Vidjeti Kur'an, 59:23.

²⁰ Kur'an, 2:186.

Povezivanje s Mirom i primicanje Njemu jeste uzlaženje od nižih prema višim razinama ili rat protiv duše koja navodi na zlo.²¹ U tome ratu od čovjeka se očekuje da nijedno stanje ne prihvati kao konačno, te da se otvara svjedočenjem da nema boga osim Boga i da je Hvaljeni Njegov rob i Njegov Poslani. Takvim svjedočenjem on ispunjava svoje dugove prema sebi, ljudima i svijetu. To je čovjekov način povezivanja s Bogom, i to vazda preko Hvaljenog kao savršenog primjera. Nema ničeg ni velikog ni malog, ni bliskog ni dalekog, na sve četiri strane svijeta, a da nije povezano s ratom koje jastvo vodi da bi doseglo Mir. A Bog je Mir (es-Selam). Da bi čovjek primio mir i to primljeno mogao dati, mirenje mora biti njegova veza s Bogom. Mirenje kao odnos čovjeka s Bogom je jedini čovjekov dug. A najljepši primjer u tome mu je Hvaljeni kao prvi od miritelja.²²

Bog poziva čovjeka da u svemu svjedoči pravedno: "O, vjerni, budite zaštitnici pravde, svjedoci za Boga, pa makar to bilo i protiv vas samih, ili vaših roditelja ili srodnika, bilo da je čovjek imućan ili siromašan; Bog je blizak i jednome i drugome. I ne slijedite strasti, da biste se tako kolebali; jer ako se vi kolebate ili okrenete, Bog je svjestan tog što činite."²³ Društvo čine njegovi članovi, pojedinci s neponovljivim stanjima svojih jastava. Njihove slobodne volje ih usmjeravaju na sve strane. Društvo je okvir i unutarost napetosti i sukoba u kojima sudjeluju jastva koja su manje ili više udaljena ili bliska Miru. Ta jastva saznavaju sebe u odnosu s drugim kojeg vazda nedovoljno znaju. Pravda je govorenje i pokazivanje istine. Bog od čovjeka traži pravednost. Društva postaju zajednice preko prihvatanja pravde kao načina odnosa prema sebi i ljudima, svijetu i Bogu. Čaršija je pozornica na kojoj se pokazuje koliko su ljudi bliski ili daleki zahtijevanoj pravdi. Zato su čaršija i sve u njoj oblikovani i raspoređeni tako da u svakome času ljudima bude spominjana njihova izvorna prisega Bogu kao njihovome Gospodu.

U čaršiji se stežu, dodiruju i razmiču prostori u kojima se zbiva ljudski život. Tu je svaki pojedinac s izvornim dostojanstvom, ali i s pravom i dugom u odnosima domaćina i gosta. A svaki čovjek je vazda i svugdje istodobno i gost i domaćin s odgovornošću prema

²¹ Vidjeti Kur'an, 12:53.

²² Isto, 6:14.

²³ Kur'an, 4:135.

Bogu. Zaborav tog pokazuje se kao pokvarenost i nered. A pokvarenost i nered u čaršiji imaju vidljivije i razornije posljedice nego na drugim mjestima. Stanje svake zajednice vidljivo je u njezinoj čaršiji. Zato su u toj zgusnutosti ljudskih odnosa posvuda znakovi koji čovjeka pozivaju da svjedoči pravdu.

Mjesto za javne mjere i mjerenja je u središtu tepanske ravni, pod piramidnim krovom postavljenim na četiri kamena stupa. Pod tim krovom su vage - kantar i tezulje, te utezi, aršini i zdjele. Sve to dostupno je na jednak način i onome koji mjeri i onome kojem je mjereno. Mogućnost savršenog mjerenja potvrđuju peta vrata ili ljudsko srce. U svakom ljudskom srcu je sklonost savršenosti. A ta se sklonost pokazuje u čovjekovoj želji da bude sretan i da nadživi smrt.

Savršeni čovjek je zaglavni kamen poretka svijeta. Svi dijelovi čaršije kao sakralne cjeline kazuju na različite načine o čovjekovom traganju za poretkom u sebi, društvu i svijetu, kako bi on svojim životom potvrdio da u Božijem stvaranju nebesa i zemlje nema nesklada. "On je stvorio sedam nebesa u potpunome skladu jednih s drugim; nikakvog nedostatka nećeš vidjeti u stvaranju Milosnoga. I još jednom usmjeri svoje gledanje. Možeš li vidjeti ikakav nedostatak?"²⁴

Taj poredak u svem stvaranju očituje se kao mjera i srazmjer, te kao sklad i ljepota. Od čovjeka kao bića koje je Bog stvorio Svojim rukama očekuje se da sve čini na najljepši način, s mjerom i razmjerom, skladno i cjelovito. Piramidni krov nad vagom i mjerama usred vanjskog dijela čaršije označava nebesa. Mjera i srazmjera, te sklad i ljepota obuhvataju sve što je na nebesima i na zemlji. Oni su spuštene kao obznanjenje Stvoritelja. A zemlja i nebesa i sve što je među njima nisu odvojivi od čovjeka kao tijela i Duha i svega što je među njima. Prilike u ljudskome domu odražavaju prilike u jastvima domaćina i njegove čeljadi. A kako je u domu tako je u čaršiji. A stanje u cijelome svijetu ima svoju sliku u stanju čaršije.

U džamiji kao središtu čaršije pred čovjekom je neprestano ponavljano pitanje: "Zar vi ne vidite da Bogu ničice padaju svi koji su u nebesima i svi koji su na zemlji, Sunce i Mjesec, zvijezde i planine, drveće i životinje, i mnogi od ljudi?"²⁵ U džamiji je sabran

²⁴ Isto, 67:3.

²⁵ Isto, 22:18.

poziv ljudima za pridruživanje "tim mnogim" koji prihvaćaju objavu nauka i puta, te ga potvrđuju vrlinom. Oni se odnose prema sebi, drugim ljudima i svijetu uz potčinjavanje Bogu, što posvjedočuju poniznošću i darežljivošću. A pravda je pokazivanje svega u mjeri i srazmjeri, te skladu i ljepoti.

Mekteb je mjesto knjige. Slušanjem, govorenjem, čitanjem i pisanjem čovjek je usmjeravan i otvaran za primanje Objave koju mu donose Božiji vjesnici i koja je sabrana u Učenju. Mekteb spaja džamijsku unutarnjost s vanjskim svijetom.

Čovjek je u svojoj izvornosti udešen da mu svijet svakim svojim znakom kazuje o Bogu kao Istini. Svijet je izvorna Božija knjiga rastvorena pred čovjekom da bi mu bila jasna Istina. A samo savršenome čovjeku svijet može biti takav. Kada je čovjek izgubio dostupnost svoje izvorne savršenosti, te zapao u zamračenost, Bog mu je iz Svoje milosti slao vjesnike i s njima mu spuštao Knjige. Učenjem spuštenih knjiga čovjek otkriva svoju izvornu čistotu i Hvaljenog kao najljepši primjer i lampu koja mu svijetli kroz sve svjetove. Na taj su mu način znakovi u obzorjima otkrivani u njihovome izvornom značenju, koje odgovara najljepšoj uzvisini čovjekove stvorenosti ili čistoti njegovog savršenog početka. Mjesto i vršenje sedžde te mjesto i učenje Knjige postaju načini kojim čovjek otkriva svoje izvorno stanje, pa mu se vraća kao izgubljenome blagu.

Musafirhana ili kuća za goste ukazuje na narav čovjekove smještenosti u svijet. On je tu gost. Bog mu cijeli svijet spušta kao trpezu, pa su oni koji služe gostima u ime svoga Gospoda Njegovi namjesnici na zemlji. Svaki trgovac u dućanu je domaćin. Kupac koji ga posjećuje njegov je gost. Na trgovcu je da ne zaboravi taj odnos domaćina i gosta, da se sjeća kako je Poslani najljepši primjer za sve odnose ljudi, te da nikada ne bude od onih koji govore: "Šta je ovome Poslanom? On uzima hranu i hoda trgovima?"²⁶ A tome Poslanom, koji je među ljudima, Bog zapovijeda: "Reci: 'Hodite da vam kažem šta vam naređuje vaš Gospod: da Mu ništa ne pridružujete, da roditeljima dobro činite, da djecu svoju zarad neimaštine ne ubijate – i vas i njih Mi hranimo – ne približujte se nevaljalštinama, bile javne ili tajne; ne ubijajte onoga kojeg je Bog zabranio ubiti, osim kada to pravda zahtijeva – eto, to vam On

²⁶ Isto, 25:7.

preporučuje da biste razmislili – i da se imetku siročeta ne približavate, osim na najljepši način, sve dok punoljetno ne postane, i da krivo na litru i na kantaru ne mjerite – Mi nikoga preko njegove mogućnosti ne zadužujemo – i kada govorite, da krivo ne govorite, pa makar se ticalo i srodnika, i da obaveze prema Bogu ne kršite. Eto, to vam On naređuje da biste to u pameti imali.”²⁷

San i javu čovjek neprestano iskušava kao svoje dvije razine postojanja. Te dvije razine su slične ali i različite. U obje se svijet i jastvo pokazuju kao slike. U javi kao slici čovjekovo ja sudjeluju sa svojom slobodnom voljom. A te slobodne volje nema u snu kao njegovoj slici svijeta. A čovjek hoće više od tog što je u slikama. On hoće puninu života i sreće, i to vazda i svugdje. Njegovo siromaštvo ne može biti otklonjeno sve dok je u te dvije razine, jer slike ne mogu biti isto što i njihov slikar. Te slike i obznanjuju i skrivaju. Priznanjem svog siromaštva čovjek se otkriva kao prosjak pred Imućnim ili Onim Koji Sebe objavljuje preko beskonačnog protjecanja slika i jave i sna. Bog preko Hvaljenog objavljuje ljudima u njihovome jeziku: “Ha, eto vas! Pozvani ste da trošite na Božijem putu, a neki od vas su škrti. Ko god je škrt svome jastvu je škrt. Bog je Imućni; vi ste siromašni.”²⁸ Škrtost je nepriznavanje primljenog. A to nepriznavanje potiče jastvo da se uzdigne iznad tog što mu se pričinja imetkom koji je samo njegov. A to je oholost ili suprotnost poniznosti. A oholost poriče život kao dar primljen od Živog.

Ono što čovjek prima u snu ne ovisi o njegovoj volji. Na javi je i njegova volja sudionik primanja. Zato uzlaženje od primanja s voljom prema primanju bez volje svjedoči zbilju postojanja da nema volje osim Volje. Osjetni svijet je obznanjenje njegove više razine, pa je na taj način moguće shvatiti i smrt kao višu razinu čovjekovog uzlaženja prema Živome. To da čovjek ne može izmaći smrti znači da nema živog osim Živog, te da je krajnji smisao ljudskosti i sveg njenog iskustva u povratku Bogu. U takvome shvaćanju ukupnost postojanja obznanjuje Gospoda preko Njegovih najljepših imena i različitih razina zamišljanja od kojih je najniža svijet osjetne spoznaje. U tome slijedu spuštanja i uzlaženja Božije Lice je na svakoj strani i svaki znak u obzorjima i jastvima obznanjuje Njega.

²⁷ Isto, 6:151-52.

²⁸ Isto, 47:38.

To obznanjenje je govor čovjeku i preko njega. I nema ničeg zbiljnog što bi trebalo govoriti a da nije o Dobrome i Imućnome. Poslani kaže: "Ko god vjeruje u Boga i Posljednji dan trebalo bi da govori ono što je dobro ili da šuti."²⁹ A budući da je mirenje čovjekova veza s Imućnim kao Mirom, čovjek je dužan da svoje siromaštvo prizna je ispunjavanjem prava drugog kao siromašnog. Ispunjavanjem prava tog drugog on vraća svoj dug Bogu kao Davatelju. Neki je čovjek upitao Vjesnika. "Čije je mirenje najbolje?" Vjesnik je odgovorio: "Onog koji hrani druge i širi Mir među onima koje zna i onima koje ne zna."³⁰ Primjenjivanjem tog počela svaki čovjek prizna je dostojanstvo svog siromaštva u odnosu s Bogom kao Imućnim i to, davanjem siromašnom. Mirenje je veza s Mirom koji je u svakome čovjeku. Ako čovjek hoće Mir kao svoje ishodište i utočište on Ga mora priznavati i htjeti u svakome čovjeku. Ako hranu uskrađuje drugome on to čini zapravo sebi; ako neće Mir drugome, on ga neće ni sebi. Ustrajavanjem na onome što ima kao svome, uz poricanje da mu je to darovano te da je time samo zadužen, čovjek uzima svoje jastvo za svoga boga. Tada je iskazivanje toga jastva njegova strast. A kada jastvo djeluje upravljano svojom strašću, ono je zapravo u lutanju, kako to Bog kaže: "Vidje li onoga koji je uzeo svoju strast za svoga boga, pa ga je Bog, znajući ga, ostavio u lutanju, i zapečatio njegov sluh i njegovo srce i stavio zastor na njegove oči?!"³¹

Kada je god s drugim ljudima, čovjek je njima i domaćin i gost. Koliko je jedno a koliko drugo ovisi o svakom pojedincu njegovih drugih, a to načelno znači o svim ljudima, i živim i mrtvim i prošlim i budućim. Neki od njih nemaju nikakav dug, pa su mu samo gosti. Neki od njih nemaju nikakvo pravo, pa su mu samo domaćini. A neki od njih imaju i pravo i dug. A on, sve dok ima život, volju, moć, znanje, govor, sluh i vid, prema svima ima dug, jer sve ima pravo u njega kao primatelja od Boga.

Sve dok je čovjek u svijetu, on je i stranac i gost. A da bi se vratio u Kuću Mira kao najljepšu uzvisinu u kojoj je stvoren, da bi se tamo vratio iz najniže nizine u koju je dospio, valja mu biti

²⁹ Imam al-Bukhari, Sahih al-Bukhari, prev. Muhammad Muhsin Khan, Beirut: Dal al-Arabia, 1985. 8:99.

³⁰ Isto, 1:19.

³¹ Kur'an, 45:23.

domaćin Hvaljenom kao najljepšem primjeru i lampi koja svijetli. A Hvaljeni je njegov živi gost i kao takav vazda bliži od njegovog jastva: "Vjesnik je vjernim bliži od njihovih jastava."³² To je tako, jer nema puta prema Bogu kao Hvaljenom bez pristajanja uz Njegovo objavljivanje preko Hvaljenog kao Njegovog roba i Njegovog Poslanog. Hvaljeni je, prema tome, najviša mogućnost svakog jastva. O toj mogućnosti kazuju svi Božji vjesnici kao svjedoci Hvaljenog. A vjerni su oni koje s Bogom kao Vjernim povezuje povjerenje ili vjerovanje. A ni jedno stanje vjernog nije zatvoreno budući da je on u neprestanom primicanju Vjernom i saznavanju Njega. Težnja vjernog da se ujedini s Vjernim jeste njegovo voljenje Njega. A na tome putu njegov vodič je Hvaljeni. Ljubav prema Hvaljenom jeste ljubav prema Bogu, kako to on kaže: "Niko od vas nije vjerni dok mu ja nisam draži nego njegovo dijete, njegov otac i svi ljudi."³³

A ta veza s Hvaljenim i njegovo svjedočenje na svakoj razini jastva znači da je čovjek u neiscrpoj mogućnosti uzlaženja prema svojoj izvornoj ili krajnjoj mogućnosti. Čovjek je stvoren u najljepšoj uspravnosti ili na najljepšoj uzvisini. A to znači da je njegovo tijelo koje je Bog oblikovao Svojim rukama, primilo Njegov Duh, te tako u sebe sabralo znanje svih Njegovih imena. Ali čovjek je od te najljepše uzvisine sišao do najniže nizine.³⁴ I to je čovjek – biće spuštено u najnižu nizinu s iskustvom okomice od tog krajnjeg stanja niskosti do najljepše uzvisine. Uzlaženje uz tu okomicu znači ozbiljenje svjedočenja Hvaljenog kao najljepšeg primjera i najviše mogućnosti jastva. A znak Hvaljenog je njegova prisutnost na dnu doline postojanja, u mjestu plača za izgubljenim Rajem, tu gdje je Nepovredivo ničiče. Od tog dna ili od tog Nepovredivog ničiča Bog uznosi Hvaljenog do Udaljenog ničiča: "Slava Onom Koji je u noći prenio Svoga roba od Nepovredivoga ničiča do Udaljenog ničiča, čiju smo Mi okolinu učinili blaženom, da bismo mu pokazali neke od Naših znakova."³⁵

Uzlaženje od jedne do druge razine jastva jeste čovjekov put nalaženja i svjedočenja Hvaljenog. Nikada na tom putu on nije

³² Isto, 33:6.

³³ Imam Muslim, Sahih Muslim, prevod Abdul Hamid Siddiqi, Riyadh: International Islamic Publishing House, s.a., 1:31.

³⁴ Vidjeti Kur'an, 95:4-5.

³⁵ Kur'an, 17:1.

dovoljan sebi. Ni jedno od njegovih stanja na tome putu nije bez sjenke. A njegov cilj jeste Svjetlost i izlazak iz sjenke prema Njoj. Zato mu je Hvaljeni lampa koja stalno svijetli iznad i ispred njega, u obzorjima svijeta i u njegovome jastvu. Na tome putu on je vazda i domaćin i stranac, i domaćin i gost. On je domaćin jer je u svome jastvu primio Božiji Duh i sva Njegova najljepša imena i povjerenje. On je stranac, jer nigdje u postojanju za njega nema utočišta ako ostaje razdvojen od svog Voljenog. A čovjek je stalno gost jer sve što ima na svome putu povratka prima od Domaćina Koji postojanjem svega daruje Svoju obznanu Sebi.

Čovjek ima pravo u svakog drugog čovjeka kao domaćina. Iz tog prava slijedi i dug tog koji ga ima da svakome čovjeku kao gostu ponudi sebe kao domaćina. A to je moguće samo ako čovjek prihvati da u svome srcu ima Boga, koji kaže: "Ne obuhvataju Me ni Moja nebesa ni Moja zemlja, ali Me obuhvata srce Mog vjernog, blagog i nježnog roba."³⁶ S takvim srcem čovjek je domaćin svemu što Bog pokazuje u obzorjima i ljudskim jastvima.

Za sve što ima čovjek je dužan Bogu. A to znači da Bog ima pravo na sve što čovjek ima i čini. Svemu u svijetu Bog je dao postojanje. On kao stvoritelj i upravitelj svega ima pravo na sve, od najsićušnijeg u svijetu pa sve do ukupnosti postojanja. Zato čovjek ima dug prema svemu u postojanju jer je to s dugom prema Bogu. Zato sve u postojanju ima pravo u čovjeka. Selman Perzijanac kaže: "Tvoj Gospod ima pravo u tebe, tvoje jastvo ima pravo u tebe, i tvoja porodica ima pravo u tebe; zato ti trebaš dati prava svima onim koji imaju pravo u tebe." A za to Vjesnik kaže: "Selman je rekao istinu."³⁷

Ako neki čovjek porekne pravo svijeta i svih pojava u njemu, pa tako zaniječe svoj dug prema njima, on se time oglušio prema Bogu. A samo priznanjem i vraćanjem duga Bogu čovjek stječe svoje pravo da bude posve sretan jer će se nakon svega vratiti Bogu kao Milosnome.

Svaka pojava je stvorena s Istinom. I to je njeno pravo. Priznati istinu stvaranja svake pojave znači priznati pravo koje ona

³⁶ To predanje često je navođeno u sufijskim tekstovima. Navodi ga i Al-Ghazali u svom djelu *Ihya' ulum al-din*. Vidjeti William C. Chittick, *The Sufi Path of Knowledge: Ibn al-'Arabi's Metaphysics of Imagination*, Albany: State University of New York Press, 1989. 107.

³⁷ Sahih al-Bukhari, 3:108.

ima u tog priznavatelja. Ali čovjek je nositelj povjerenja koje mu je Bog ponudio a on ga voljno prihvatio: "Mi smo ponudili povjerenje nebesima, zemlji i planinama, ali oni su odbili da ga ponesu, i bili su uplašeni od njega. I ponio ga je čovjek. Doista je on nasilan i neznalica."³⁸

Povjerenje je odnos Boga kao Vjernog i čovjeka kao vjernog. Vjerni je jedno od najljepših Božijih imena.³⁹ Božija vjernost je potpuna, jer Njegovo znanje i Njegova milost obuhvaćaju sve. Ali čovjekovo znanje je ograničeno i vazda malo. Njegovo povjerenje, kao odnos s Bogom, može biti savršeno jedino u voljenju Njega. Bog je čovjeku ponudio povjerenje, iako je slab i s ograničenim znanjem. Kao takvome On je ponudio Sebe. Kada su ljubav i znanje objedinjeni u njegovu vjeru on slijedi Hvaljenog kao najljepši primjer. Tada on voli Boga i Bog voli njega.

Povjerenje je narav i mogućnost svakog čovjeka. Ako neki čovjek odbije povjerenje koje mu nudi drugi čovjek, on tada poriče svoju narav koju određuje prihvatanje povjerenja koje je Bog ponudio čovjeku i on ga prihvatio. Nema odnosa među ljudima bez povjerenja. Bog nalaže ljudima: "Bog vam strogo zapovijeda da povjerenja dadete onima koji su ih dostojni; i kada sudite među ljudima, da sudite pravdom. Dobro je ovo upozorenje koje vam Bog daje; Bog je Čujući, Videći."⁴⁰

Da bi sudio pravdom, čovjek mora priznati i pokazati istinu svake pojave. Kao nositelj povjerenja, koje je izvorno primio od Boga, odgovoran je za njega. To je njegov dug Bogu. Ali i svaki drugi čovjek je nositelj tog povjerenja. Ako čovjek priznaje svoj dug Bogu, mora priznati i jednak dug svakog drugog čovjeka. Zato je njegovo nuđenje i primanje povjerenja, kao odnosa s drugim ljudima, način ozbiljenja njegovog odnosa s Bogom.

Povjerenje je najviša mogućnost za sve uzajamnosti u čaršiji. Od svakog se očekuje da ga nudi i prima, ali i da preispituje i sebe i druge kao dostojne nositelje povjerenja. To preispitivanje je suđenje pravdom. A pravda jeste, valja ponavljati, pokazivanje Istine svega. Čovjek je stalno dužan Istini. A taj dug Istini sveg stvaranja priskrbiljuje čovjeku jedno i jedino njegovo neopozivo

³⁸ Kur'an, 33:72.

³⁹ Vidjeti Kur'an, 59:23.

⁴⁰ Kur'an, 4:58.

pravo – da konačno preživi i bude sretan. A dug Istini čovjek može ispunjavati jedino u odnosu sa svijetom kao cjelinom i sobom kao cjelinom. Ni jedno njegovo znanje nije dovoljno da bi se uzdizao nad drugim ljudima, ali ni nepotpuno da ih ne bi volio. Pravedno suđenje o svemu zahtijeva priznanje Istine ali i ljubav prema svemu što obznanjuje Milosnog.

Svaki čovjek znade o drugome manje nego o sebi. Zato je on dužan da sasluša svakog, da bi znao više i sudio pravedno. Dajući svakom drugom čovjeku pravo da govori i zadužujući sebe da sasluša svakog ko mu se obraća, čovjek poznaje sebe kao domaćina i gosta. On nikada nije ni samo domaćin ni samo gost. Vazda je i jedno i drugo. Zato nema čovjeka prema kojem on nema dug, niti čovjeka u kojeg on nema pravo.

Svaki čovjek je istodobno i gost i domaćin. Ali njegova dužnost domaćina i njegovo pravo gosta su različiti od jednog do drugog časa i od jednog do drugog mjesta. Kada je taj gost-domaćin u unutarosti čaršije okrenut prema musafirhani, jasno može prepoznati počelo podignute ruke kao osnovu sveg graditeljstva te cjeline. To je počelo primijenjeno i na graditeljski plan čaršijskog mesdžida. Desnica s otvorenim dlanom, podignuta do visine lica označava jednost volje i vjere. A vjera je znanje o Stvoritelju preko Njegovog stvaranja i voljenje Njega kao Istine svega u postojanju. Lice označava volju, ljubav i znanje. A desnica je znak moći. Objedinjenje volje i moći, te ljubavi i znanja pokazuje se kao činjenje dobrog i lijepog. A čovjek koji čini dobro i lijepo robuje Bogu kao da Ga vidi. Desno i lijevo od ulaza u mesdžid je po pet stupova, četiri drvena i krajnji zid. Ti stupovi odgovaraju prstima ruke. Ukupno je deset stupova i devet prolaza. To je počelo primijenjeno i na musafirhanu i na sve grozdove dućana. I na musafirhani je deset stupova koji omeđuju četiri dućana s desne i četiri s lijeve strane u odnosu na ulaz, tvoreći devet ulaza. A broj devet simbolički odgovara nebesima. A ona čovjeku obznanjuju savršenu skladnost sveg stvaranja.

Značenje brojeva četiri, osam i devet u planu stolačke čaršije moguće je pronaći u svim ostalim dijelovima te sakralne cjeline. Ovdje će na pojednostavljen način biti ukazano na značenje broja pet ili na spomenuto "počelo podignute ruke" koje svjedoči i njegova uključenost u stari bosanski pozdrav.

Cijeli čovjekov život može biti predstavljen preko tri njegove razine: volja ili djelovanje, vjerovanje, kao jedinstvo znanja i ljubavi, i savršenost ili činjenje svega na dobar i lijep način. To su tri bitna sadržaja čovjekova duga Bogu – mirenje (islam), vjerovanje (iman) i ljepota (ihsan).

Od čovjeka se očekuje da sve što čini bude usklađivano s voljom njegova Gospoda kao Milosnog i Premilosnog i Kralja dana duga. Takvim djelovanjem u svijetu čovjek dostiže razinu "ljudi desnice"⁴¹ ili onih koji svoje vjerovanje, a to znači znanje i ljubav, potvrđuju činjenjem svega na najljepši način. Za najviše postignuće tih ljudi moguće je reći da ono postaje bivanje onoga što oni znaju i znanje onoga što oni jesu. Njihov je znak čovjek uzdignute i otvorene desnice. Najuzvišenije stanje u koje oni dospijevaju jeste sedžda. Tim položajem označeno je to njihovo bivanje onim što znaju i znanje toga što jesu. Tada su njihove otvorene ruke podignute uz lica, pa je moguće reći da je njihova volja sabrana u voljenju Jednog Kojeg oni znaju preko Njega. Ali moguće je reći i da On tada voli njih:

I najvoljenije čime Mi se Moj rob primiće jeste to što sam mu Ja zapovijedio; i Moj Mi se rob nastavlja primicati vršenjem dodatnih djela sve dok ga Ja ne zavolim, pa Ja budem njegov sluh kojim sluša, i njegov vid kojim vidi, i njegova ruka kojom hvata, i njegova noga kojom hodi; i ako Mi išće, dat ću mu, i ako traži Moju zaštitu, zaštitit ću ga.⁴²

Postizanje tog izjednačenja dviju volja, ljudske i Božije, ozbiljivo je u svakome času i na svakome mjestu. To je povjerenje čovjeka kao vjernog i Boga kao Vjernog. U takvome stanju čovjek je zadovoljan svime što ima kao dobiveno, pa zadovoljava Onoga Koji daje zbilju svemu. A kada su u čaršiji sabrane različite volje u traganjima za svojim putevima izbavljenja, svakome jastvu ostaje uzlaženje stubama svjedočenja da nema jastva osim Jastva i pristajanja uz Hvaljenog na putu povratka Bogu.

U čaršiji se sa svih strana ljudi sabiru i iz nje odlaze. U tom je sabiranju prisutno središte prema kojem su oni usmjereni. Središte je u svijetu ali i u svakom ljudskom jastvu. Svijet, i kao vidljivo i kao nevidljivo postojanje, nije odvojiv od čovjeka. Gotovo sve ljudske mogućnosti i potrebe okupljene su u tome prostoru

⁴¹ Vidjeti Kur'an, 56:8.

⁴² Sahih al-Bukhari, 8:336-37.

koji određuju njegove četiri strane i nevidljivo središte. To je pozornica ispunjavanja različitih potreba – prostori za ljude koji nude i one koji traže udovoljenje tih potreba. Poredak u tim prostorima osiguravaju svi prisutni kao domaćini i gosti - kasapi i pekari, aščije i kahvedžije, kundurdžije i terzije, kovači i bravari, kazandžije i kujundžije, samardžije i sedlari, sarači i kazazi, bakali i berberi, telali i sepetari, hamali i smetljari. Svi su oni na isti način u potrebi za izbavljenjem, koje prolazi kroz svu mnoštvenost svijeta i preko nje, pa posljedično, u krajnjem ishodu, preko Raja ili Pakla. U svakome od tih poslova i potreba u čaršiji očekuje se postizanje savršenosti i to na tri njezine nerazdvojive razine – volja i djelovanje, vjerovanje kao ljubav i znanje, te primjenjivanje dobrog i lijepog u ukupnosti bivanja.

Srce je zavičaj vjerovanja. Ono je srijeda ili suština ljudskoga bića, mjesto umnosti, shvatanja i svih dobrih ljudskih osobina. Izopačenje i bolest srca vode neznanju, pokrivanju onoga što je znano i nevaljalim svojstvima čudi. Vjerovanje u srcu nije odvojivo od znanja i plemenite čudi. Vjesnik kaže: "Vjerovanje je znanje u srcu, oglašavanje jezikom i djelovanje udovima."⁴³

Vjerovanje nadlazi djelovanja, ali ih i uključuje. Djelovanja bez vjerovanja nemaju vrijednosti. "Oni koji niječu Naše znakove i susret u budućem svijetu – njihova su djela jalova."⁴⁴ Moguće je imati djelovanja bez vjerovanja, ali nije moguće imati vjerovanje bez djelovanja. Suština je vjerovanja znati da je nešto istina te priznati njegovu istinu u riječi i djelu. Vjerovanje je prvenstveno odnos prema Istini i znanju Nje. A čovjek hoće da bude to što zna ili ujedinjenje s Istinom. Ljubav je čovjekova povezanost s Istinom i nastojanje da se s Njom ujedini.

Čovjek postaje miritelj preko voljnoga prihvatanja Božijega naloga. Viša razina od toga je vjerovanje. A činjenje dobrog i lijepog je stanje jastva koje uključuje i vjerovanje i mirenje. Vjesnik kaže da je činjenje dobrog i lijepog robovanje Bogu kao da Ga taj koji Mu robuje vidi, jer ako on ne vidi Boga, Bog vidi njega.⁴⁵ "Ko je bolji u dugu od onoga koji svoje lice smiruje prema Bogu, bivajući

⁴³ Ibn Majā, al-Sunan, Cairo: Dār Ihyā' al-Kutub al-'Arabiyya, 1952. Muqaddima 9.

⁴⁴ Kur'an, 7:147.

⁴⁵ Vidjeti Sahih Muslim, 1:1-2.

činitelj dobrog i lijepog?"⁴⁶ "Bog voli one koji imaju dobrotu i ljepotu."⁴⁷ "Božija je milost blizu činiteljima dobrog i lijepog."⁴⁸ "Bog je s činiteljima dobrog i lijepog."⁴⁹

Činjenje dobrog i lijepog je način ozbiljenja ljudskosti, u svakome mjestu, vremenu i stanju. Nema ni mjesta, ni vremena, ni stanja u kojem ljudi mogu biti a da Bog nije s njima. Bog je bliži od vratne žile⁵⁰ i On je s ljudima pa ma gdje oni bili.⁵¹ A kako to slijedi iz svjedočenja da nema boga osim Boga, sve što je dobro i lijepo pripada Bogu. Zato je činjenje dobrog i lijepog primjenjivanje ili ozbiljenje Božije dobrote i ljepote, zbiljne dobrote i ljepote u jastvu i svijetu. Dostizanje ljudske savršenosti znači izvođenje Božijih svojstava koja su srijeda ljudskoga jastva u njihovo djelovanje. A to je ozbiljenje u Božijoj ljubavi. Nema područja ljudskoga djelovanja na pozornici svijeta u kojem takvo ozbiljenje jastva nije moguće, uz uvjet da čovjek priznaje svoj dug Bogu.

A čaršija je zgusnuće pozornice svijeta. Tu se od čovjeka očekuje da prođe iskušenja u jastvu i uzlazi prema svojoj najljepšoj uzvisini. Čovjek u čaršiji je unutar i naspram mnoštva drugih i drukčijih. U svojim odnosima s njima on traga za sobom. A za to mu je potrebno znanje. Traganje za znanjem je dužnost svakog pojedinca na putu uzlaženja prema boljoj i ljepšoj razini jastva. Na to jasno upućuju i sahat-kula i munara, i mekteb i kiraethana, ali i svi dućani s različitim ponudama i umijećima. Koliko god čovjek upoznao znakove u obzorjima i jastvima njegovo znanje je malo. "Mi uzvisujemo koga hoćemo; a nad svakim znalцем ima viši znalac."⁵² Stepenice nalaženja i otkrivanja sebe nemaju odredljiv završetak. Povratak je Bogu. Zato je čovjek stranac u svakome od svojih stanja. O tome mu stalno svjedoče njegova iskustva u čaršiji. O svima koje susreće on vazda znade manje nego što oni znaju o sebi. Pravo svakog čovjeka na zaštitu dostojanstva nije ozbiljivo bez priznanja da su svi ljudi stranci u svijetu i kao takvi nepovredivi.

⁴⁶ Kur'an, 4:125.

⁴⁷ Isto, 2:195.

⁴⁸ Isto, 7:56.

⁴⁹ Isto, 29:69.

⁵⁰ Vidjeti Kur'an, 50:16.

⁵¹ Isto, 57:4.

⁵² Kur'an, 12:76.

Uvećavanje jastva u znanju, što Vjesnik moli Boga⁵³ nije odvojivo od znanja Najljepših Božijih imena. A ta su Njegova imena prauzori svega u postojanju. Onaj koji zna ta imena i njihove posljedice ozbiljuje dobrotu i ljepotu koje ona zahtijevaju. Onaj koji robuje Bogu kao da Ga vidi postaje Njegov namjesnik i ozbiljuje Njegova imena u sebi i u svijetu. On slijedi Hvaljenog kao najljepši primjer, pa se tako odziva Božijoj zapovijedi: "Uči u ime svoga Gospoda, Koji je stvorio, stvorio čovjeka od ugruška!"⁵⁴

Cijela je čaršija i iznutra i izvana omeđena s četiri mjere. Te četiri mjere odgovaraju zemlji. Ljudska prisutnost u njoj peta je mjera. A čovjekova otvorenost za savršenost ili ozbiljenje njegove izvorne najljepše uspravnosti javlja se kao mogućnost sabiranja ili spajanja zemlje i nebesa i svega što je među njima. Tada čovjek obuhvaća šest dana stvaranja i šest mjera prostora ali tako da je u njima i izvan njih. Njegov cilj su sedžda i Mir. A broj sedam je znak sedžde i Mira.

Da bi ta uzajamnost čovjeka i svijeta bila prikazana u nauku kao dugu Istini, valja stalno svjedočiti i teocentričnost i antropocentričnost kao jednost u mnoštvu. Svjedočenjem Jednosti sve u postojanju biva povezano s Bogom. A šta to znači čovjeku kojem je spuštena Objava? A Objava je ljudima spuštena da bi oni bili vođeni prema svjetlosti i sreći.

Proučavanje Božijih djela i raspravljanje o njima služi odgovaranju na pitanje: Zašto je čovjek odabran za Objavu? Cjelovit odgovor na to pitanje nije moguć bez priznavanja čovjekove obuhvatnosti. Čovjek u sebi ima nešto od svih svjetova. A to znači da on ima nešto od vidljivog i nevidljivog svijeta, svjetlosti i tame, i svega među njima.

Kozmos je sve drugo mimo Boga. On je suma svih Božijih djela. A Bog obznanjuje Svoja najljepša imena preko tih djela na zemlji i nebesima i svemu među njima. Zato je kozmos kao cjelina Božija objava ili slika. I čovjek je Njegova objava ili slika. To je tako jer čovjek u sebi sabire sva Njegova imena: "I On je podučio Adema imenima, svima od njih."⁵⁵

Čovjeku je kao takvome dodijeljen položaj Božijeg namjesnika u svijetu. A da bi upravljao svijetom u ime Boga, čovjek mora

⁵³ Vidjeti Kur'an, 20:114.

⁵⁴ Kur'an, 96:1-2.

⁵⁵ Isto, 2:31.

potčiniti svoju volju Božijoj i to u čistome odnosu roba i Gospoda. Čovjek je savršeni namjesnik jedino kao savršeni rob. Nesavršenost čovjekovog robovanja, čemu je posljedica nesavršenost njegovog namjesništva, pokazuje se kao pokvarenost u jastvu i posljedična pokvarenost u domu, čaršiji i cijelome svijetu. A jedini način izlaska iz tog stanja pokvarenosti jeste usmjeravanje prema čovjeku u njegovoj najvišoj mogućnosti, prema čovjeku kao Božijem savršenom djelu:

Ali najzačudnije, najushitnije, najmoćnije i najsavršenije Božije djelo jeste ljudsko biće, koje je sačinjeno od svih svjetova. Sve što je raspršeno kroz dva stvorena svijeta sastavljeno je u njemu. On je Božiji namjesnik, Božija sjenka, sažetak i suština stvorenih pojava. Sve što je stvoreno jeste stvoreno da usavrši njegov stupanj. Kada on dostigne upotpunjenje, pa se vrati svome svijetu, nebesa će biti smotana. Toga dana tijela će biti izgubljena u dušama, upravo kako su danas duše izgubljene u tijelima.⁵⁶

Kiraethana, što znači kuća čitanja i učenja, jeste istaknuta međa čaršije u najužem smislu. Ona je otvorena za sve vrste ljudskih iskustava i znanja koja dospijevaju sa svih četiriju strana svijeta. Otvorenosću za predavanje i primanje tih znanja potvrđeno je čovjekovo stalno bivanje i domaćinom i gostom. Mekteb je u desnome uglu džamijske cjeline, a kiraethana u lijevom i krajnjem uglu čaršije. Takva njihova uzajamnost svjedoči vezu objavljenog Učenja, koje Bog spušta na srce Poslanog, i svih drugih znanja i umijeća, bez obzira na to kako i od koga ih čovjek stekne. A tako naznačena uzajamnost nije moguća bez okretanja sve zemaljske povezanosti prema njezinom najvišem počelu ili prema okomici koja spaja zemlju i nebo, te tvarno i duhovno. O toj povezanosti zemaljske položenosti s nebeskom visinom u sakralnome govoru čaršije svjedoče munara i sahat-kula.

Isticanje desne strane čaršije, što je postignuto munarom, mektebom, musafirhanom, kapetanskom kućom i Opijača kulom, a ranije Šabića hanom, Šarića kulom i muselimatom, uravnotežuju u skladan govor sahat-kula i kiraethana na lijevoj strani.

U toj uzajamnosti valja prepoznati odnos lijeve strane, kojoj pripadaju kiraethana, sahat-kula, pekara i kovačnica, i desne strane, koju označavaju prvenstveno munara i mekteb, ali i musafirhana

⁵⁶ Sadr al-Dīn Qūnawī, u William C. Chittick, Faith and Pracice of Islam: Three Thirteenth Century Sufi Texts, Albany: State University of New York Press, 1992. 45-46.

i mjesto za mjere i mjerenja. Tu su lijeva i desna strana u odnosu na smjer prema Kući u svetoj dolini Beka. Ime kiraethana upućuje na ključnu riječ objave: "Uči u ime svoga Gospoda Koji je stvorio, stvorio čovjeka od ugruška; uči, a tvoj Gospod je Najčasniji, Koji poučava Perom, poučava čovjeka onome što nije znao."⁵⁷ To je prva objava Hvaljenom. Ili njegov prvi susret s anđelom Džibrilom. Taj susret i ta objava zbili su se tokom osamljivanja Hvaljenog u pećini na brdu Hira⁵⁸. Ta se objavljena riječ činila i Hvaljenome kao njenom prvom primatelju i onima kojima ju je on prenio neznatnim, ali presudno važnim početkom. S njome je sve u ljudskome jastvu i obzorjima svijeta dobilo drukčiji smisao. Kao da se preko nje započelo pokazivati sve na čiju skritost se čovjek bio priviknuo. To iskustvo Hvaljenog značilo je otvaranje nebesa za čovjekovo novo nalaženje sebe.

Smještenost Kiraethane na krajnjem lijevom rubu Čaršije svjedoči o tome početku ili toj ljudskoj jezgri, na koju upućuje i Bog kao Njegovome stvaranju čovjeka od ugruška i poučavanju onome što on ne zna. Privid neznatnosti ugruška koji sadrži sve ljudske mogućnosti, te naglašavanje njegove uzajamnosti s Gospodom, Njegovim imenom i podučavanjem Perom, nudi se kao cjelina svijesti o čovjekovome porijeklu, prisutnosti u svijetu i povratku Bogu. Tek s tim čovjek i svijet se pokazuju kao dvije strane jednog i istog objavljenja Stvoritelja u kojem niko drugi mimo Njega ne može biti Cilj. I svijet i čovjek su ozbiljivi u njihovome svjedočenju da nema boga osim Boga. Ali to nije sve. Zbilja svijeta u svakome mjestu i svakome času jeste neiscrpni tok hvaljenja Boga kao Hvaljenog. A svijet koji prima to hvaljenje nju i obznanjuje. Zato je svijet Hvaljeni i kao primatelj i kao davatelj. Njegovo sabrano pokazanje je Hvaljeni kao najviša ljudska mogućnost. Znakovi tog su vazda i svuda u obzorjima i ljudskim jastvima.

Još dalje od Kiraethane, i posve izvan čaršije u užem smislu je Dershana ili "Kuća učenja". A glagolska osnova arapske riječi ders ima "brisanje tragova" kao svoje osnovno značenje. Iz toga je jasno da je učenje na neki način neodvojivo od nalaženja, slijeđenja

⁵⁷ Kur'an, 96:1-5.

⁵⁸ O prvoj Božjoj objavi Hvaljenom vidjeti u *The Life of Muhammad: A Translation of Ishāq's Sirat Rasūl Allāh*, prijevod, uvod i bilješke Alfred Guillaume, Karrachi: Oxford University Press, 1980. 104-107; i Martin Lings, *Muhammad: his life based on the earliest sources*, London: Allen&Unwin, 1988. 43-45.

i brisanja tragova. Znakovi u obzorjima i jastvu pokazuju se kao tragovi Stvoritelja. Čovjek je neprestano u opasnosti da umjesto Stvoritelja uzme Njegove tragove ili znakove u obzorjima svijeta i u sebi samom, te da tako zaboravi na Njega. Zato se od čovjeka očekuje da te tragove prati i briše, jer Njegovo ozbiljenje ne ovisi ni o čemu do o Bogu. Ako se čovjek sjeća Boga i Bog se sjeća čovjeka.⁵⁹ A kada se čovjek sjeća Boga, on Ga zove i on Se njemu odaziva, kako to poručuje svakome čovjeku preko Hvaljenog: "A kada te Moji robovi pitaju o Meni – Ja sam blizu da odgovorim pozivu dozivatelja, kada Me on zove; pa neka Mi se odazovu, i neka vjeruju u Me; e da bi tako išli pravo."⁶⁰ Odzivanje Bogu uključuje dvoje – poziv i pozivatelja. Sve što je u obzorjima i jastvima jeste Božji poziv čovjeku. I ništa od toga ne može zamijeniti Pozivatelja, ali ni imati bilo kakav smisao mimo Njega.

Kada čovjek briše tragove iz svoga sjećanja da bi se oslobodio zaborava Onog Koji je ostavio te tragove, kada pristane da Njega ne prikazuje ni u kakvome liku,⁶¹ tada ga to slijeđenje tragova i njihovo brisanje dovodi do onog časa u pećinskoj osamljenosti u kojem Bog objavljuje preko anđela Džibrila Hvaljenom, a preko njega svakome čovjeku: "Uči u ime svoga Gospoda!" A to učenje jeste otkrivanje čovjekove najviše mogućnosti ili ozbiljenje njegove izvorne savršenosti s kojom i radi koje su stvoreni i on i svi svjetovi. I on i svi svjetovi to potvrđuju svojom uzajamnošću s Bogom kao Hvaljenim: "Hvala Bogu svjetovima Gospodu, Milosnomu, Premilosnomu, Dana duga Kralju!"⁶²

Taj početak s učenjem u ime Gospoda jeste sjemenka svega u obzorjima i svega u njemu. To je ono Njegovo htijenje nečeg i Njegovo govorenje tome da bude: "Kada On hoće da nešto bude, On kaže 'Budi!', i to bude."⁶³ Od te riječi, i od tog nalaženja Njegovog govorenja Hvaljenom, započinje sve postojanje: ono se kreće ili razvija od Njega prema Njemu, od lijeve neznatnosti sjemena koje nosi sve mogućnosti savršene nakane pa prema punini povratka

⁵⁹ Vidjeti Kur'an, 2:152.

⁶⁰ Kur'an, 2:186.

⁶¹ Bog objavljuje (Izlazak, 20:2-5): "Ja sam Gospod, Bog tvoj, Koji sam te izveo iz egipatske zemlje, iz kuće ropstva. Nemoj imati drugih bogova uz Mene. Ne pravi sebi lika ni obličja bilo čega što je gore na nebu, ili dolje na zemlji, ili u vodama pod zemljom. Ne klanjaj im se niti im služi. Jer Ja Gospod, Bog tvoj, Bog sam ljubomoran."

⁶² Kur'an, 1:2-4.

⁶³ Kur'an, 36:82.

Njemu, što označava razvoj prema desnome – mesdžidu i munari, mektebu i musafirhani, kapetanskoj kući i musulimatu, tvrđavi i mesdžidu na brdu. (Ne treba zaboraviti da je i Stolačka tvrđava kao složena cjelina razvijena oko Veli-dedine pećine nad kojom je poslije podignut mesdžid s njegovim imenom.⁶⁴)

Graditeljska cjelina s džamijom u središtu uokvirena je, u udaljenijem dolinskom vidiku, haremima i prema zapadu, jugu i istoku.⁶⁵ Čaršija s njenim mesdžidom dno je doline. U toj dolinskoj ravni stječu se sve brdske strane kao i prolazi među njima. Od brdskih vrhova padine se spuštaju manje ili više strmo, da bi se, u primicanju dolinskom dnu, preinačavale u blage kosine bašči i avlija, te sokaka i cesti.

Kažu da je na stranama brda koja uokviruju stolačku dolinu devetnaest putova. Njima se slazi u dolinu ili uzlazi iz nje. A toliko je i stupova u čaršijskome mesdžidu kao i dućana koji čine jezgru čaršije. Tim brojem označeno je sveto ime Jedini. Njime je čovjek pozvan da, u svem mnoštvu pojava svijeta i njegovu vazdanjem protjecanju, svjedoči da sve iz jednosti dolazi i da se sve njoj vraća. Takvo je svjedočenje naglašeno u slaženju i uzlaženju: čovjek je stvoren na najljepšoj uzvisini, u rajskome vrtu, s obiljem svega kao Božijim darom. Nepovredivo središte vrta označeno je drvetom koje je Bog, Stvoritelj i Vladar vrta, pokazao čovjeku, kao sabranost svega što je On objavio stvaranjem nebesa i zemlje. Povredom tog središta čovjek je izgubio izvornu čistotu i najljepšu uspravnost, o kojima, u obzorjima svijeta, kazuju brdski visovi i uzvišenost nebesa i, u jastvu, Um, Duh i Svjetlost, sabrani u Hvaljenom kao najljepšem primjeru.

Povreda rajskog središta uzrokovala je Pad ili slaženje od najljepše uzvisine do najniže niskosti. Čovjek je, tako, dospio u

⁶⁴ Veli-dede je, prema predaji stolačkih muslimana, dobri koji je živio u vrijeme Saltuk-Babe. Iako je porijeklom bio iz plemićke porodice živio je kao siromah i veći dio svog života provodio je u pećini iznad Stoca. Nad tom pećinom je poslije podignuta Veli-dedina džamija. Kažu da je hodao sa štapom i ponavljao: "Bog je Veli, a Parakleta je u vama i s vama!"

⁶⁵ Ta groblja (haremi) razorena su nakon 1945. godine. Na dijelovima velikog harema, u kojem je bilo preko hiljadu ispisanih kamenih uzglavnika, podignuti su škola i gimnastička dvorana. Na starom haremu, u produžetku harema Čaršijske prema Uzinovićima, sagrađen je prvo gradski park, a potom niz dućana. Na dijelu Podgradskog harema sagrađen je silos. Neki manji haremi uništeni su ranije, početkom 20. stoljeća. Među njima su harem na Ratkovini i harem na Muftičevini. Zgrada škole, istočno od Čaršijske, i zgrada za stanovanje, zapadno, sagrađene su tako da nadvisuju munaru, čime se njeno osnovno simboličko značenje nastoji poreći.

najnižu nizinu, ali on je u svome jastvu sačuvao sjećanje na svoje uzvišeno porijeklo. U svojoj najdubljoj srijedi čovjek pamti ljepotu svoje izvorne stvorenosti za kojom čezne, te je nastoji dosegnuti u svijetu i mimo njega, u svome jastvu i mimo njega. Taj je povratak ključno ljudsko pitanje, i to kao suština sveg znanja i svih umijeća, svih putova i svake vrline. Ono je sabrano u Božijim riječima: "Nakon toga Adem je primio neke riječi od svoga Gospoda, i On Se okrenuo njemu; doista Se On okreće i On je Milosni. Mi smo rekli: 'Slazite iz njega, svi; ipak će vam dolaziti uputa od Mene, pa ko god slijedi Moju uputu, nikakvoga straha neće imati, niti će se žalostiti. A što se tiče pokrivatelja, koji govore laži o Našim znakovima, ti će biti stanovnici Vatre, u kojoj će zauvijek boraviti.'"⁶⁶ U obzorjima i svome jastvu čovjek ima znakove koji mu obznanjuju Boga preko Njegovih najljepših imena. Ta su imena poput vrata i prozora koji se čovjeku nude u svakoj pojavi i na svakoj strani.

Dno doline označava krajnost do koje je čovjek dospio gubljenjem svog izvornog i savršenog položaja ili slaženjem koje mu je Bog odredio kao posljedicu njegove voljne povrede Svetog. Ali tu, na tome dnu, ili na najnižoj niskosti, s njime su i Bog i Njegova milost. U njegovu iskustvu nakon pada dvije su mogućnosti – prva, izvorna i savršena, od koje nije postojalo ništa ni više ni ljepše; i druga, do koje je sišao i od koje, osim Pakla, ništa ne može biti ni gore ni niže. Onako kako je prvo stanje trebalo sačuvati, tako drugo treba napustiti, pa se uspeti na najvišu razinu ili vratiti se onome što je čovjek nekada imao pa povredom zabranjenog izgubio. Ali povratak nije moguć bez osvješćenja nizine, bez obnavljanja poniznosti pred Bogom i svijesti o sedam nebesa, preko kojih se čovjek može uspeti mimo svih tragova ili svih znakova u obzorjima i u njemu samome do najviše uzvisine, ili do svog izvornog stanja, ili do moćne čudi Hvaljenog⁶⁷, poslanog kao milost svim svjetovima.⁶⁸

Taj znak novog okretanja Bogu, i to iz najniže nizine, jeste Kuća u svetoj dolini Beka. Ona je znak čovjekova okretanja ili poniznosti u najnižoj nizini, u kojoj "primljene riječi" usmjeravaju najljepšoj uzvisini. Nepovredivo je drvo svjedočilo Boga kao savršenog Stvoritelja. A Kuća u dolini Beka, kao najjednostavniji

⁶⁶ Kur'an, 2:37-39.

⁶⁷ Vidjeti Kur'an, 68:4.

⁶⁸ Isto, 21:107.

graditeljski oblik, obznanjuje čovjeku njegovu obavezu da radom dosegne stanje koje je izgubio. Zato je čovjek pozvan da osvijesti svoje bivanje na dnu doline i svoju mogućnost da uzađe na brdsku uzvisinu, ili svoje bivanje na zemlji i mogućnost da prođe kroz nebeska vrata. To potvrđivanje najniže nizine i okretanje uzlaženju iz nje prema najvišoj uzvisini tiče se njega cijelog. I to je razlog zašto svi putovi niz brdske padine, između bašči i avlija, od svakoga kutka kuća, vode prema čaršiji i njenu mesdžidu. U tome slaženju sadržano je pamćenje o uzvisini kao nekadašnjem ljudskom stanju i vazdanjoj mogućnosti.

Svijest o nizini uobličava veza s Nepovredivim ništištem. A svijest o povratku ili uzlasku na uzvisinu uobličava veza s Udaljenim ništištem. Svjedočenju da nema boga osim Boga znak je ništište ili mjesto sedžde. Vodič na tome putu od privida do Zbilje jeste Hvaljeni. Ako čovjek voli Zbilju, on slijedi Hvaljenog. A Bog voli sve one koji slijede njega kao milost svim svjetovima.

Ta greblja koja opkoljuju cijelu stolačku čaršiju njihovi nasljednici nazivaju haremima, riječju koja podsjeća na nepovredivost ljudskog stanja i u najnižoj nizini zemaljske prisutnosti, čak i onda kada se čovjek nastani u svome grobu. San i smrt, valja napomenuti, imaju u svetim predanjima posve drukčije značenje od onih u kojima je biće zatvoreno u samo jednu od svojih razina. U snu je čovjek na višoj razini od one u javi. Ali smrću on prelazi na još višu. To jesu tri razine jednog i istog postojanja, ali sve ih povezuje jedna i ista Božija milost. Ništa i nikada ne ostaje izvan Božije milosti, koja vazda prednjači Njegovu gnjevu. To je pravilo koje je On nametnuo Sebi: "Moja milost pretiče Moj gnjev."⁶⁹

Zapućenost iz kuća i avlija, niz putove i ceste, prema čaršiji i njenu mesdžidu podsjeća čovjeka na ukupnost raspona od najniže nizine do najviše uzvišenosti. To putovanje prema dolje ili priznanje nepovredivosti dna sabrano je u velikome znaku Kuće u svetoj Dolini plača, kojoj je čovjek pozvan u osvješćivanju povratka najljepšoj uzvišenosti: "I kada smo Mi Ibrahimu pokazali mjesto Kuće: 'I ti Mi ništa nećeš pridruživati. I očisti Moju Kuću za one koji će je ophoditi i za one koji stoje, za one koji se preginju i padaju ničice; i obznani među ljudima putovanje, i dolazit će ti pješice, i na svakoj mršavoj životinji; dolazit će iz svake duboke doline da bi

⁶⁹ Sahih al Bukhari, 9:483.

posvjedočili ono što im je korisno i spominjali Božije ime u poznatim danima nad onakvim životinjama kakve im je On dao: Pa jedite od tog, i hranite siromašne."⁷⁰

Iako je ta dolina, prema kojoj se čovjek neprestano zapu-ćuje – kao potvrdi svog stanja i mjestu od kojeg započinje njegov povratak savršenosti – pred njim u svakome času, ona svoj smisao pokazuje u čovjekovoj svijesti o uzlaženju. Nigdje između te nizine i uzvišenosti nema mjesta koje bi bilo dostojno čovjekove izvorne stvorenosti, pa da ga putnik uzme za svoj cilj, te da ono prestane biti samo stanica na čovjekovu putu povratka Bogu. Gdje god čovjek bio, pred sobom ima Božije Lice.⁷¹ A sve nestaje osim toga Lica.⁷² Čovjek jeste vazda svojim licem naspram Božijeg. Ali nema lica osim Lica. Čovjekov povratak jeste s Licem i u Njemu. Ozbi-ljenje tog jeste ujedinjenje u kojem čovjek vidi i sluša sebe Božijim vidom i sluhom.

Nijedan od tragova u obzorjima i u čovjeku samom ne može imati vrijednost mimo Onog Koji je tragove ostavio. Na to upućuju okomice munare i sahat-kule. I jedna i druga su znakovi čovjekove okrenutosti prema najljepšoj uzvisini i upozorenja da obzorja zemlje, kao položenost, neprestano iskušavaju čovjeka u njegovoj pohlepi, te ga odvrćaju od njegove mogućnosti da putuje prema Nepovredivome mesdžidu i od njega prema Udaljenom mesdžidu.⁷³ O tome mu Bog kaže: "Velika vas pohlepa odvrća, sve dok grobove ne posjetite. Ne doista; ali uskoro ćete znati. I opet, ne doista; ali uskoro ćete znati. Ne doista; da ste znali znanjem sigurnosti, jamačno ćete vidjeti Pakao. Opet, doista ćete ga vidjeti okom sigurnosti pa ćete biti pitani tog dana o pravoj blaženosti."⁷⁴

U tome Božijem kazivanju čovjeku preko Hvaljenog objaš-njeno je stanje nizine do kojeg je čovjek dospio gubitkom vrta koji mu je Bog odredio kao izvorno boravište. U tome su izvornom

⁷⁰ Kur'an, 22:26-28.

⁷¹ Vidjeti Kur'an, 2:115.

⁷² Isto, 55:26-27.

⁷³ Nepovredivi mesdžid (ar. al-masjid al-haram) i Udaljeni mesdžid (al-masjid al-aksa) na pravcu su jug-sjever. Između njih je Vjesnikov mesdžid (al-mesjid al-nabi). Uzlaženje iz nizine prema uzvisini nije moguće bez Vjesnika: on je vodič na tome putu povratka Bogu.

⁷⁴ Kur'an, 102:1-8.

stanju i obzorje i jastvo bili osvjetljeni: nije bilo ničeg nepoznatog ni ljudskoj volji suprotstavljenog. Znanje je obuhvatalo sve i nije bilo ničeg nesavršenog u ljudskome gledanju. Povreda svetosti, koja je nasilje ili činjenje uprkos Božijoj volji, uzrokovala je zamračenje. A nasilje nije ništa nego djelovanje mimo znanja. Tada se djelovanje uzdiže iznad znanja, pa čovjek obrće jasnost u njene sjenke. U takvome stanju čini mu se da je njegova volja dovoljna kao vodič sebi samoj. I to se pokazuje kao pohlepa: čovjeku se čini da zna iako ne zna. Tek nakon iskustva posljedica nastalih slijedećem te svoje neograničene volje, on saznaje vlastitu nemogućnost da uspostavi središte mimo Središta.

(Nastavit će se)